

SEVİNC FƏXRƏDDİN QIZI HÜSEYNOVA

UOT indeksi- 81

Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant

sevinc747@mail.ru

C.OSTİN VƏ İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İNSANIN DAXİLİ ORQANLARI İLƏ ASSOSİASİYA OLUNAN FRAZEOLOJİ

BİRLƏŞMƏLƏR

Xülasə

Məqalədə somatik frazeoloji birləşmələrin mahiyyətindən, onların yaranma mexanizmindən, psixofizioloji əlamətlərindən, C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində onların işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Somatik frazeoloji birləşmələr insan orqanizminin əsas və ya köməkçi üzvlərinin iştirakı ilə formalaşır. Buraya təkcə ayaq, barmaq, qulaq, baş kimi xarici fiziki formalarını deyil, həm də ürək-damar, sinir və digər sistemlərin komponentlərini təyin etdiyi frazeoloji vahiddir. Məsələn, böyrəklər, ürək, bağırsaqlar və s. Somatik frazeoloji vahidlər dildəşiyicilərinin dünyanı konseptuallaşması kontekstində mühüm rol oynayır. Somatik frazeoloji birləşmələr içərisində insanın daxili orqanları ilə assosiasiya olunanları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnsanın daxili orqanları ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Araşdırmaların sonunda bu nəticəyə gəlinir ki, C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr universal xüsusiyyətlərə malikdir.

Açar sözlər: Emosiya, somatik, frazeoloji, psixofizioloji, assosiasiya.

Frazeoloji birləşmələr insan emosiyasının, hisslərinin daha optimal vasitəsidir. Onun vasitəsi ilə insanlar ən incə duyğularını, hisslərinin ifadə edə bilir və nəticə etibarlı ilə qarşı tərəfdə adekvat hissləri yarada bilir. Bəzən sinonim təsir bağışlayan frazeoloji birləşmələr situasiyadan asılı olaraq bir-birini əvəz edə bilmir. Buna da səbəb frazeoloji birləşmələrin hansısa situasiyaya nəzərən yetərli olması ilə bağlıdır. Çünki hisslər, emosiyalar bütün insanlarda olduğu kimi, onların insan psixikasından, asılı olaraq keyfiyyəti və təzahür formaları müxtəlif olur. Ona görə də frazeoloji birləşmələrinin törəməsinin ümumxalq konteksti olduğu kimi, müəllif konteksti də vardır. Qeyd olunan iki halın hər ikisində insanların emosiyaları tam incəliyinə qədər üst-üstə düşür. Ona görə də frazeoloji birləşmələri yarandığı situasiya ilə birlikdə öyrənmək daha məntiqlidir.

Emosiyalar bəşəriyyətin həyatda qazandığı hisslərdir; dünyanı dərkin psixososioloji və fəlsəfi formasıdır. Onun linqvistik ifadəsi milli-mental əlamətlərdən asılı olaraq müxtəlif təzahür formalarına malikdir. Hətta emosiyanın müsbət və mənfi olmasından asılı olaraq dil vasitələrinin seçimi də

özünəməxsusluğa malikdir. Onların frazeoloji ifadəsi isə qeyd olunan xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Frazeoloji birləşmələrin məcaz bazası müxtəlif yönlü assosiasiyalarla səciyyələnir. Qeyd olunan emosiyaların assosiasiya tipləri də məcaz köçürmələrinin növlərindən asılıdır. Ona görə də frazeoloji birləşmələrin struktur tipləri də bu assosiasiyaların növündən asılıdır. Çünki elə frazemlər vardır ki, onlar metaforik və ya metonimik köçürmələrə əsaslanır. Onlarda söz birləşməsi strukturu daha fəaldır. Lakin hiperbolik və ya meyozis növlü frazeoloji birləşmələrdə söz birləşməsi ilə yanaşı, söz-cümlə və cümlə strukturu üstünlüyə malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji birləşmələrin məzmunu da struktura təsiredicidir. Bununla əlaqədar A.V.Kunin yazır: “İngilis dilinin frazeologiyası bəşəriyyətin əldə etdiyi bütün emosiyaları ifadə etməyə qadirdir. İngilis dilində neqativ emosiyaları bildirmək üçün daha çox söz birləşmələrindən istifadə olunur. Nida məzmunlu frazeoloji vahidlər həm sayına, həm də ayrıca struktura malik olmasına görə ikinci yerdə durur; buraya cümlə və ya söz-cümləni aid etmək olar. Məsələn: go jump in the lake- Cəhənnəm ol! Rədd ol! Cümlə tipli frazeoloji vahidlər nisbətən azdır” [6, s.155]. O, sonra emosiyaların müxtəlif növə malik olmasından bəhs edir və onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: “İngilis dilində neqativ məzmunlu frazeoloji birləşmələr aşağıdakı cür təsnif oluna bilər: qəzəb ifadə edənlər: anger and haste hinder good counsel', a little pot is soon hot, xainlik ifadə edənlər: better be envied than pitied, envy is kind of praise, təkəbbürlük ifadə edənlər: an angel on top but a devil underneath; a clean glove often hides dirty hand, yalan ifadə edənlər: a liar is worse than a thief; one lie makes many, qorxu ifadə edənlər: fear kills more than illness; he threatens who is afraid, dedi-qodu ifadə edənlər: give a dog a bad name and hang him; gossip is the lifeblood of society” [6, s.155]. Qeyd olunan frazeoloji birləşmələrin ifadəsində dilin leksik səviyyəsi xüsusi olaraq fəaldır. Və onun leksik-semantik sistemində mühüm rol oynayan somatik leksika meydana gəlmə tarixinə görə daha qədim tarixə malikdir. İnsanların həyat təcrübəsi artdıqca onların məntiqi təfəkkürü də inkişaf edir və onun yeni parametrləri meydana çıxır. Bu onlarla təbiət və özləri ilə daxili və xarici anotomik orqanları arasında məntiqi uyarılığın görə bilməsi ilə bağlıdır. Bu əlamət bəşəriyyəti digər varlıqlardan ayrılması yolunda ciddi dönüş hesab oluna bilər. Eləcə, də haqqında danışılan dönüş insanların dilində də öz əksini tapır. Bu, somatik leksikanın məcaz müstəvisinə gətirilməsi ilə nəticələnir. Somatik səciyyəli frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsi mexanizmi də məcazlaşma ilə üst-üstə düşür. Nasisyon A. Somatik leksika və frazeoloji birləşmələrdən bəhs edərkən aşağıdakı nəticələri xüsusi olaraq qeyd edir:

“1) Somatik lüğət və frazeologiya - dilin nominativ vahidlərinin ən qədim təbəqəsidir;

2) Somatik lüğət və frazeologiya - dil vahidlərinin reliktd formalarının, xüsusiyyətlərinin və fəaliyyətinin qoruyucularıdır;

3) Somatik lüğət və frazeologiya ana dilində danışanların tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyası haqqında biliklərin ən etibarlı mənbəyidir”[4].

Yuxarıda verilən müəyyənləşmədə somatik frazeoloji birləşmələrin üç əlaməti- onların dilin nominativ vahidlərinin ən qədim qatı olması, dil vahidlərinin relik formalarının onlarda qorunması, dildaşıyıcılarının etnoqrafiyasının, dil tarixinin , psixologiyasının onlarda qorunması əsas faktor kimi qeyd olunur. Ona görə də somatik frazeoloji birləşmələrdən danışarkən onların milli-mental xüsusiyyətləri mühüm faktor kimi irəli sürülür. Bəzən onların tərcümə zamanı paralellərinin tapılmaması onların milli psixologiyadakı bənzərsizliyi ilə izah oluna bilər. M.S. İevskaya somatik frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsinin ümuməhəmiyyətindən bəhs edərkən aşağıdakı nüyanslara diqqət verməyi üstün tutur:” Koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən somatik frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi idrak mexanizmini başa düşmək baxımından da açar rolunu oynayır. Hazır bloklar kimi mövcud olan , sabit, təkrarlanan və arxasında obrazları dayanan sensor idarəetmə funksiyası ilə bu sxemlər dünyanı somatik kod vasitəsi ilə dərk etmə yollarını müşahidə etməyə imkan verir və eyni zamanda kollektiv mədəni yaddaşı ehtiva edən mədəni əhəmiyyətli məlumatları əks edir. Bir insan ətrafındakı dünya haqqında bilikləri modelləşdirmək üçün somatik nominasiyalardan istifadə edir. Frazeoloji silsilənin antroposentrik komponenti insanı, onun fizioloji, əqli və emosional-sensor sferasını xarakterizə edən vahidlərlə geniş şəkildə təmsil olunur [7,s.83-85]. Somatik frazeoloji vahidlər dildaşıyıcılarının dünyanı konseptuallaşması kontekstində mühüm rol oynayır. Bu, somatik frazeoloji birləşmənin antroposentrik nöqtəyi-nəzəridir. Bu anlamda dünyanın konseptləşdirilməsi insan orqanları ilə proses və hadisələrin assosiasiyası formalaşır. Mahiyyətə həmin assosiasiyanın mərkəzində anotomik və sosial-psixoloji varlıq kimi insan dayanır. Deməli, somatik frazeoloji birləşmələrin material bazası insan olaraq qalır; həm onu yaradır, həm də material baza olaraq mövcud olur.

Somatik frazeoloji birləşmələr içərisində insanın daxili orqanları ilə assosiasiya olunanları özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Çünki hər bir insan bu növ frazeoloji birləşmələrə müraciət edərkən refleksiyanın təsiri altında olur. Bu refleks müəllif frazeoloji birləşmələrində psixifizioloji səciyyəyə daşıyır və linqvistik ifadə formasını tapır. C.Ostinin yatacılığında “ürək”lə bağlı çoxlu sayda somatik frazeoloji birləşmə vardır; digər orqanlarla müqayisədə bu növ frazeoloji birləşmələr daha çoxdur:

1. *He told Sophia that his daughter depended on her returning with him to Macdonald Hall, and that as his cousin's friend he should be happy to see me there also. To Macdonald Hall, therefore, we went, and were received with great kindness by Janetta, the daughter of Macdonald, and the mistress of the mansion. Janetta was then only fifteen; naturally well disposed, endowed with a susceptible heart, and a sympathetic disposition, she might, had these amiable qualities been properly*

*encouraged, have been an ornament to human nature; but unfortunately her father possessed not a soul sufficiently exalted to admire so promising a disposition, and had endeavoured by every means in his power to prevent it increasing in love and friendship years. He had actually so far extinguished the natural noble **sensibility of her heart** as to prevail on her to accept an offer from a young man of his recommendation. They were to be married in a few months, and Graham was in the house when we arrived. We soon saw through his character... He was just such [3,s.18].*

“**Susceptible heart**” somatik frazeoloji birləşməsində “həssas ürək” ürəyin narahatlığı” onun hadisələrə reaksiyasının nəticəsi kimi meydana çıxır və bu əlamət fizioloji cəhətdən də təhlilə gəlir. Və ya “**sensibility of her heart**” (ürəyinin həssaslığı) ürəyin qeyd olunan hadisələrə reflektiv münasibəti neyrofizioloji xüsusiyyətə malikdir. O reaksiyanın nəticəsi kimi qeyd olunan somatik frazeoloji birləşmə formalaşır və linqvistik ifadəsini tapır. Başqa bir misal:

*2. Augusta, the sister of Edward, was on a visit to her when we arrived. I found her exactly what her brother had described her to be – of the middle size. She received me with equal surprise, though not with equal cordiality, as Philippa. There was a disagreeable coldness and forbidding reserve in her reception of me which was equally distressing and unexpected: none of that interesting sensibility or amiable sympathy in her manners and address to me when we first met which should have distinguished our introduction to each other... Her language was neither warm, nor affectionate, her expressions of regard were neither animated nor cordial; **her arms were not opened to receive me to her heart (ürəyinə yaxınlaşdırmaq üçün)** though my own were extended to press her to mine.*

*A short conversation between Augusta and her brother, which I accidentally overheard, increased my dislike of her and convinced me that her **heart** was no more formed of the soft ties of love than for the endearing intercourse of friendship [3,s.10].*

“**To receive me to her heart**” onun qollarının məni ürəyinə yaxınlaşdırmaq psixofizioloji reaksiyalarla zəngin hadisədir. Onun nəticəsi linqvistik ifadə formasının alınmasıdır. Göründüyü kimi, qeyd olunan hadisələrin stimulu psixofizioloji proseslərdir.

C. Ostindən gətirilən nümunələr ontoloji baxımdan reflektiv xüsusiyyətə malikdir.

İnsanların daxili orqanlarından “ürək”, “qan”, “ciyər”, “dalaq” və s somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasında çox fəaldır. Onların içərisində “ürək” orqanı ilə assosiasiya olunan somatik frazeoloji birləşmələr hədsiz dərəcədə çoxdur. Onların bir qismi müsbət, bir qismi də mənfi emosiyanın daşıyıcılarıdır. C. Ostinin əsərlərində “ürək” daha çox müsbət emosiyanın daşıyıcısı kimi işlənir:

*About a year ago, she was taken from school, and an establishment formed for her in London; and last summer she went with the lady who presided over it, to Ramsgate; and thither also went Mr. Wickham, undoubtedly by design; for there proved to have been a prior acquaintance between him and Mrs. Younge, in whose character we were most unhappily deceived; and by her connivance and aid, he so far recommended himself to Georgiana, whose **affectionate heart** retained a strong impression of his kindness to her as a child, that she was persuaded to believe herself in love, and to consent to an elopement [2,s.213].*

"You can be at no loss, Miss Bennet, to understand the reason of my journey hit her.

***Your own heart, your own conscience(öz ürəyin, öz vicdanın deməlidir).**, must tell you why I come."*

Elizabeth looked with unaffected astonishment.

"Indeed, you are mistaken, Madam.

I have not been at all able to account for the honour of seeing you here" [2,s.366]

*Had Elizabeth been able to encounter his eye, she might have seen how well the expression of **heartfelt delight, diffused over his face** became him; but, though she could not look, she could listen, and he told her of feelings, which, in proving of what importance she was to him, made his affection every moment more valuable [2,s.381]*

At night she opened her heart to Jane.-Gecə ürəyini Ceynə açdı.

*..So near a vicinity to her mother and Meryton relations was not desirable even to his easy temper, or her **affectionate heart** [2,s.400].*

C.Ostinin əsərlərində "affectionate heart", "your own heart" your own conscience ", "of heart felt delight", "diffused over his face", somatik frazeoloji birləşmələri müsbət emosiyaların ifadəçiləridir.

İ.Əfəndiyevin əsərlərində C.Ostindən fərqli olaraq , "ürək" lə bağlı somatik frazeoloji birləşmələr həm müsbət, həm də mənfi semantika ilə yüklənmişdir. Nümunələrə baxaq:

10.*Bir gün bərbər-xanadan çıxdığımız zaman Həsən güzgüyə ötəri bir nəzər salaraq:*

-Ay Bahadır! - dedi. — Görəsən, niyə mən bu qədər çirkin olmuşam?

Onun səsi boğazında titrədi.Mən, birinci dəfə olaraq, onun varlığında müdhiş bir əzab duyduğum:çirkinlik əzabı? Nə ürəyinə malik olan bu cavanın belə bir duyğunun mənəşəsində inləməsi ürəyimi dağladı.Uzun zaman heç nə söyləyə bilmədim. [1,s.11].

O, yanakı üzümə baxaraq gülümsədi. Dillənmədi. Mənim nə demək istədiyimi, nəyə işarə vurduğumu duyurdu. Necə də duymaya bilərdi?..O, kəndimizin ən gözəl, ən ağıllı qızı idi, mənim neçə vaxtdan bəri keçirdiyim halı görmürdümü?

Əgər, bu vaxta qədər **ürəyimi ona açmamışamsa**, təqsir özümdə, öz cəsarətsizliyimdə deyildimi? Əslinə baxsanız, buna cəsarətsizlik də demək olmaz. Bilirsinizmi, mən bir az xudpəsənd adamam, Mən onda özümə qarşı güclü, mənim qəlbimdə olduğu kimi güclü bir meyl hiss etmək istəyirəm. Bu mümkündürmü?

Bilmirəm... Lakin o, mənə o qədər mehriban, o qədər səmimidir ki, bəlkə başqa biri bundan ürəklənərək çoxdan öz qəlbini ona açardı [1, s.38].

O əlini yavaşca çəkərək küləyin havada yelləndirdiyi saçını kəlağının altına yıxdı. Sonra özümə həmişəki kimi mehriban və mülayim nəzər salaraq:

-Doğrusu, Eyvaz, dedi – bu barədə heç fikirləşməmişəm.

Ürəyim qırılıb ayağımın altına düşdü. Axı, sevgidə bu bahar kimi bizim düşüncəmizdən asılı olmayaraq gəlir. [1, s.39].

“Nar ürəyinə malik olan”, “ürəyim qırılıb” frazeoloji birləşmələri müsbət və mənfi semantikanın daşıyıcılarıdır. Həmin növ somatik frazeoloji birləşmələrin İ.Əfəndiyevin əsərlərində nisbi proporsionallığa malik olması fikrini irəli sürmək olar, yəni hər ikisi eyni dərəcədə situasiyaya görə aktivdir.

Bəzən isə C.Ostində və İ.Əfəndiyevin əsərlərində “ürək”lə bağlı somatik frazeoloji birləşmələr neytral semantikanın daşıyıcıları da ola bilər:

***Elizabeth** was now most **heartily** (**Elizabeth ürəkli idi**) sorry that she had, from the distress of the moment, been led to make Mr. Darcy acquainted with their fears for her sister; for since her marriage would so shortly give the proper termination to the elopement, they might hope to conceal its unfavourable beginning from all those who were not immediately on the spot. [2, s.321].*

Zərfi açdım, incə bir xəttlə belə yazılmışdı: “Həsən ! Bu məktubu öz-özümə uzun mübarizədən sonra yazıram, Sizin geniş, nəcib qəlbi-niz qarşısında tab gətirə bilmədim, heç olmazsa, məni qınama-yacağınızla təsəlli tapa bilərəm. Əgər, azca da olsa, iradəm çatsaydı, bəlkə də, yazmazdım. Birinci dəfə könlümdə duyduğum narahatlıq əvvəllərdə məni qorxutdu... Bunun nə demək olduğunu uzun zaman anlaya bilmədim... Bunun sevgiyə bənzər şey olduğunu öz-özümə belə təkrar etməyə xeyli zaman cəsarət etmədim. Geniş qəlbiniz şirin bir yuxu kimi məni cəzb etdiyi zamanlar dırnaqlarımla sinəmi didərək, hönkür-hönkür ağladım. Zənn edirəm ki, məni sizə bağlayan hisslər haqqında çox da düşünməyəcəksiniz... **Ürəyinizə başqa heç nə gəlmə-yəcəyinizə əminəm**. Sizdəki yüksək qəlb mənim üçün dünyada hər şeydən qiymətlidir. Onu məndən əsirgəməyini” [1, s.13].

Nəticə: C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərləri üzrə somatik frazeoloji birləşmələrin araşdırması göstərdi ki, hər iki müəllifin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr özünü psixofizioloji refleks kimi göstərir və universal cəhətlərə malikdir.

SEVINJ HUSEYNOVA FAKHRADDIN

**PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS ASSOCIATED WITH HUMAN
INTERNAL ORGANS IN THE WORKS OF J. AUSTIN AND I. EFENDIYEV
SUMMARY**

The article deals with the essence of somatic phraseological compounds, their mechanism of formation, psychophysiological signs, and the features of their development in the works of J. Austin and I. Efendiyev. Somatic phraseological units are formed with the participation of the main or auxiliary members of the human body. It is a phraseological unit that defines not only the external physical forms such as feet, fingers, ears, head, but also the components of the cardiovascular, nervous and other systems. for example, kidneys, heart, intestines, etc. Somatic phraseological units play an important role in the context of speakers' conceptualization of the world. Among somatic phraseological units, those associated with human internal organs are of special importance. Phraseological units related to human internal organs have their own characteristics. At the end of the research, it is concluded that somatic phraseological combinations in the works of J. Austin and I. Efendiyev have universal characteristics.

Keywords: Emotion, somatic, phraseological, psychophysiological, association.

СЕВИНДЖ ГУСЕЙНОВА ФАХРАДДИН

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С
ВНУТРЕННИМИ ОРГАНАМИ ЧЕЛОВЕКА, В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖ.
ОСТИНА И И. ЭФЕНДИЕВА
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается сущность соматических фразеологических соединений, механизм их образования, психофизиологические признаки, а также особенности их развития в произведениях Дж. Остина и И. Эфендиева. Соматические фразеологические соединения образуются при участии основных или вспомогательных частей тела человека. Это фразеологическая единица, определяющая не только внешние физические формы, такие как стопы, пальцы, уши, голова, но и компоненты сердечно-сосудистой, нервной и других систем. Например, почки, сердце, кишечник и др. Соматические фразеологизмы играют важную роль в контексте концептуализации мира говорящими. Среди соматических фразеологизмов связаны с внутренними органами человека имеют особое значение, а соматические фразеологические сочетания в произведениях И. Эфендиева имеют универсальные характеристики.

Ключевые слова: Эмоция, соматическая, фразеологическая, психофизиологическая, ассоциация.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR:

- 1.Əfəndiyev İ. “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, Kitab Klubu, 2015, 532 s.
- 2.Austen J. “Pride and Prejudice”, MK Publications, Ataşehir/Istanbul, 2020,403p.
- 3.Austen J. “Love and Friendship and Other Writings”, Oneworld Classics, 2010 ,Printed in Great Britain by CPI Anthony Rowe,200p.
4. Naciscione A., Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse / A. Naciscione. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2010, 292p.
- 5.Батунова И.В. Лобынева Е.И.Николаева А.Ю. Специфика соматических фразеологических ...<https://cyberleninka.ru> article > spetsifika-somatiches.
- 6.Кунин А. В. , Большой англорусский фразеологический словарь. 4-е изд. М. : Русский язык, 1984.s:155. 944 с.
- 7.Иевская М.С / соматические фразеологические единицы (сфе) английского языка, включающие личностные характеристики человека/Социальные и гуманитарные наукиФилология /Выпуск: № 5 (5), 2012/ ;с: 83-85. PDF

Rəyçi: Prof.Şaban Hüseynov